

Qewm, Welat û Bajar di Dîwana Melayê Cizîrî da

Müslîh SEZER • M. Zahir ERTEKİN

Kurte

Edebiyat, ji aliyê pêşketinê ve neynika gelan e. Remz û îşaretên çand û medeniyeta gelan di nêv cihana edebiyatê de cih digirin. Vê remz û îşaretê di edebiyata klasîk de, herî zêde dîwan bi kar tînin û ji ber vê yekê, yek ji wan keresteyên giring yê edebiyata klasîk dîwan in. Nîşanên destkeftiyên maddî û me'newî yên çand û medeniyetekî di wan dîwanan da mewcûd in. *Dîwana* Melayê Cizîrî jî, yek ji wan dîwanan e ku nîşaneyên asta pêşketina edebiyatê û nimuneyên destkeftinê yên dewlemendiya çand û medeniyeta kurdan, di nêv dîwana Cizîrî da, dikarin bêne dîtin. *Dîwana* Melayê Cizîrî hem ji ber asta xwe ya edebî hem huner û meharetaya Melayî û hem jî ji aliyê dewlemendiya naveroka xwe ve hêjayî gelek lêkolinan e. Dema em li naveroka *Dîwanê* dinêrin têgeh û termînolojiya bikarhatî, nav, kes û cihên *Dîwanê* sehayeke fîrawan ya lêkolînê datîne ber me. Ji ber van hokarên navhatî, ev xebat, di *Dîwana* Melayê Cizîrî de li qewm, welat û bajaran digere û berî dide giringiya van navan û cihê wan yê di edebiyata klasîk de. Herwiha keşfa wateya van navan ya mecazî û temsîlî di *Dîwana* Melayî de armanceke din ya vê nivîsarê ye.

Peyvên Sereke: Edebiyata Kurdî ya Klasîk, Edebiyata tesewîfî, Çavkaniyên hizrî, Melayê Cizîrî, Dîwan.

Melayê Cizîrî Divanında Halk, Ülke ve Şehirler

Özet

Edebiyat, gelişmişlik açısından toplumların aynasıdır. Toplumların kültür ve medeniyetine ait remizler ve işaretler, edebiyat dünyası içerisinde yer alır. Klasik edebiyatta bu vazifeyi en iyi şekilde divanlar icra ettiği için, divanlar klasik edebiyatın önemli malzemesinden sayılmıştır. Kültür ve medeniyetteki maddi ve manevi kazanımların işaretleri, divanlarda yer almaktadır. Melay-i Cizîrî'nin divanı da o çeşit divanlardandır ki edebiyatın gelişmişliğine ait işaretler ve Kürtlerin kültür ve medeniyetteki kazanımlarına ait örnekler, Cizîrî'nin divanında görülebilir.

Melay-i Cizîrî Divanı hem edebi seviyesi yönüyle hem Mela'nın hüner ve maharetini açısından hem de içeriğinin zenginliğinden dolayı pek çok araştırmaya değer bir eserdir. Divanın içeriğine bakıldığında kullanılan kavram ve terminoloji, Divanda yer alan isimler, kişi ve yerler geniş bir araştırma alanının sunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı çalışmamız Melay-i Cizîrî Divanında geçen kavim, ülke ve şehirleri araştırmakta, bu yerlerin önemine ve klasik edebiyattaki yerlerine dikkati çekmektedir. Ayrıca çalışmanın diğer bir amacı da bu yerlerin mecazî ve temsili anlamlarını ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Melay-i Cizîrî, Divan, Tasavvuf Edebiyatı, Melay-i Cizîrî Divanı'nın Fikrî Kaynakları

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Yıl/Year: 2023 • Cilt/Volume: 9 • Sayı/Issue:18

Müslîh SEZER

MEB, Doktora
Zanîngeha Bingölê
Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî
muslihsezer@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7744-1646

M. Zahir ERTEKİN

Prof. Dr.
Zanîngeha Mardîn Artuklu
Beşa Ziman û Çanda Kurdî
zahirertekin@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3519-9892

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Received: 16.10.2023

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 8.12.2023

Makale Yayın Tarihi / Published: 25.12.2023

DOI: 10.56491/buydd.1377087

Atıf / Citation:

Sezer, M.Ertekin, M.Z. (2023). Qewm, Welat û Bajar di Dîwana Melayê Cizîrî da. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 9(18), 47-63

People, Homeland and Cities in the Melayê Cizîrî's Diwan

Abstract

Literature plays the role of the mirror of societies in process of its development. Symbols and signs belonging to the culture and civilization of societies take place in the world of literature. Since divans performed this duty in the best way in classical literature, they were considered as one of the most important materials of classical literature. The signs of material and spiritual achievements in culture and civilization are included in the divans. Melay-i Cizîrî's *Diwan* is one of such divans in which signs of the literature development and examples of the achievements of the Kurdish culture and civilization can be seen.

Melay-i Cizîrî's Diwan is a work worthy of many researches both in terms of its literary level, in terms of Mela's skill and dexterity and because of the richness of its content. When we look at the content of the Diwan, the concepts and terminology used, the names, people and places in the Diwan offer a wide range of research. For these reasons, our study investigates the people, homeland and cities mentioned in the Melay-i Cizîrî Diwan, and draws attention to the importance of these places and their place in classical literature. In addition, another aim of the study is to reveal the metaphorical and representative meanings of these places.

Keywords: Melay-i Cizîrî, Diwan, Sufi Literature, Intellectual Sources of Melay-i Cizîrî Diwan

Destpêk

Dîwana Melayê Cizîrî berhemeke sereke ya edebiyata kurdî ya klasîk e. Piştî ku xebatên van demên dawî yên li ser berhemên edebî hatine kirin û nîrxê van berhemên di akademiya de hate keşîfkirin gelek xebat hatin/têne çêkirin çî jî aliyê zimanê van metnan çî naverok û mijara wan çî jî edebiyata wan ve be. Ji bo ku metnên edebiyata klasîk agahiyên giring didin derbarê xwe, nivîskarê xwe û serdem û dorana xwe ve bi lêkolîna wan gelek nehênîfî diyar dibin yan jî xuya dikin. Bo nimûne, di nava metnê de nav û têgehên bi kar hatine; navên kesayet, amûr û eşyayan, navên cihan wekî gel, bajar û welat û hin navên din derbarê dinyaya şair/nivîskar de û heta berhemên muhtemel yên xwendî de dikarin agahiyên bidin yan jî îşaretê bidin lêkolînerî ku xwe bi wan bigire û here agahiyên bibîne. Hin navên qewm, welat û bajaran di gelek berhemên edebiyata klasîk yên milletên musulman de hene ku êdî bûne wekî sembol. Bo nimûne navên wekî Şam, Bexda, Teter, Rûm, Freng, Çîn û Maçîn, Hind û Sind û yd. di gelek berhemên de derbas dibin ku şairan li gorî mane û temsîliyeta wan ew bi kar anîne.

Di serdemên berê de ji bo ku welat û qewmê tê de bi bajaran (kelehên wan) hatine temsîlkirin an jî îdarekirin meriv dikare bêje wekî bajar mekanên serekî yên însaniyetê ne di dîrokê de. Jixwe Îbnî Xaldûn bajaran wekî dergûşa şaristaniyê dibîne ku li gorî wî şaristanî li bajaran zaye, li wir geş bûye û heta însaniyet jê mifa bigire firawan bûye. Wekî wê Weber balê dikêşe ser taybetiyên bajarên îslamî û dibêje di bîngeha şaristaniya îslamî de bajar heye.¹ Li aliyekî din, Aykaç² dema behsa tîkiliya rûdan û serhatiyên a bi cih û mekanan re dike, girîngiya du nêrînan destnîşan dike, ya yekem "texeyyula sosyolojîk" a Mills a duyem jî texeyyula cografîk a Harvey e. Xusûsen li gorî Harvey, "texeyyula cografîk dihêle ku mirov têgihîştin û nîrxandina di hin rûdan û serpêhatiyên de rol û girîngiya cih û mekanê fehm bike, tîkiliyek di navbera rûdan û mekanên wan de dayne."

Îcar ji bo ku gelek şaristanî û milletên wan şaristaniyan bi bajaran hatine naskirin, di berhemên edebiyata klasîk de jî navê hin bajaran hene wekî mekanên serekî yên serdema xwe ne. Heta di derketin û geşbûna edebiyatê de jî wekî mekan bajar roleke xwe ya giring heye ku li gorî Ergün³ di nava bajarên îslamî de helbestvan û edîb herçend di medrese û tekyeyan de pêgihîştibin jî, li dora serayên rêvebir û bajarên paytext kom bûn û di bin sîbera serayên hukumdarên de derfeta jiyane dîtin û seray û paytext bi vî awayî bûn navendên herî bihêz ên peydabûna edebiyatê.

¹ R. J. Holton, *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, Wergêr: Ruşen Keleş, İmge Kitabevi, Çapa Yekem, Ankara, 1999, r. 16

² Yakup Aykaç, Miks: Navendeke Dîrokî, 'İlmî, Tesewufî û Edebî. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2022, r. 71-72.

³ Zülküf Ergün, *Di Peydabûna Edebiyata Kurdî ya li Cizîra Botan de Karîgeriya Bajarvaniyê*, Teza Lisansa Bilind, Zanîngeha Mardin Artuklu, Mêrdîn, 2012, r. 22

Melayê Cizîrî jî di Dîwana xwe de navê van bajarên tîne û wan li gorî xusûsiyet û giringiyên wan ve peşkeş dike. Herwiha Mela qewm û milletên niştecîh ên van welat bajarên jî bi exlaq û karakterên wan ve dide nasîn ku bûne sîmbol di berhemên edebiyata klasîk û Dîwana wî de jî. Xebata me jî qewm, welat û bajarên di *Dîwana Melayê Cizîrî* de vedikole û mane û sîmbolbûna van navan û cihê wan yê di edebiyata klasîk de dinirxîne.

1. Qewm

1.1. ‘Ereb

Peyva “Ereb”ê, di dîwanê de, bi giştî wek muşebbehûnbîh hatiye emilandin. Lewra qewm û taîfeyên ‘Ereban rengê xwe ve reş in û herwiha por, xal, xet, birh û mijangên yarê jî reş in û bi îstîareyî hatine bikaranîn. Di behsa destpêka pêxemberî (tecelliya nûra ehediyetê û nûra Muhemmedî) û mucizeyên pêxember de, bi zikirkirina şervan û qehremanên di dewra Îslamê de (Xalidê kurê Welîd, Hemze û Îmam Elî), bi teşbîh û îstîareyê beyankirina rengên taîfeyên ‘Ereban (zulf, birû û mijangên yarê) de, behsa Hemmadê ‘Ereb de û di medhê memdûhê de û di ji bo beyankirina fethan de peyva ‘Ereb hatiye bikaranîn.

*Mim metle’ê şemsa ehed ayîne sîfet kir
Lami’ ji ‘ereb berqê li fexxarê ‘ecem da (1/3)*

*Tox û ala ku xuyabûn ji ‘ecem
‘Ereban tîp şikestin çep û rast (18/3)*

*Ceng hindî dikirin fêris û rimbazê ‘ereb
Tox û ‘ala di firengî ne kemandarê hebeş (54/5)*

*Zorbe weh tînin ‘ereb têk cevandin qeseb
Qenc bi çehvan werin ceng û cîdala Cemel (73/6)*

1.1.2. ‘Ecem

Peyva “Ecem”ê, di dîwanê de, bi giştî wek muşebbehûnbîh hatiye emilandin. Lewra qewmê ‘Ecem, rengê xwe ve spî ye û bi îstîareyî cihê rûyê yarê de hatiye emilandin. Di behsa tecelliya nûra ehediyetê û nûra Muhemmedî de bi îstîareyî behsa şerê Rûm, Hindî, Moxol, ‘Ereb û ‘Eceman (liwa, tox û al, bi îstîareyî zulf, tuncik û temborkên yarê; pençê pilingê awirên yarê; cohtê moxolan, çav û qewsên hîlalî yên yarê ne) de, wek îronî di behsa helbest dizîne de ji bo pêşketina edebiyata ‘Eceman, ji bo medhê memdûhê ku derbendê ‘Eceman bikevine bin emirîya wî û bi îstîareyî, ji bo fetihkirina welatan⁴ peyva ‘Ecemê hatiye bikaranîn.

*Eşkal û xetên daîreyê nûqteyê ‘ilm in
Ev neqş û misal in di xeyalatê ‘Ecem da (1/2)*

*Durrê nasuften dihonî me nedî mislê tu qet
Ne di semtê ‘Ecemê da ne der iqlîmê Teter (44/2)*

*Rûm û ‘Ecem ji her teref ceng û sewaş e wan bi xef
Hindî û Zengî sef bi sef hatine ber liwayê zulf (63/7)*

*Rom û ‘Ecemê girtiye oxilme bi sef sef
Cohtê Moxulan hatine cengê Hebeşî (129/3)*

⁴ Mela Ebdurrehîmê Westanî, navên qewman yên di vê beytê de “Te Fireng û ‘Erebistan û Mecer têk standin/Celewê xweş vegefrîn hatiye newba ‘Ecemê (109/15)” di wateyekî tesewwîfê de bi kar tîne û dibêje; mexsed bi Firengan nefsa emmare ye, bi ‘Erebistanê nefsa lewwame, bi Mecere nefsa mulheme û bi ‘Ecemê nefsa mehcûbe ye. Tehsîn Îbrahîm Doskî, vê beytê bi fetihkirina Osmaniyan ve girê dide ku Osmaniyan welatê Fireng, Mecer û ‘Ereban bi destxistin û di dorê de bi destxistina welatê ‘Eceman heyê. (Tehsîn Îbrahîm Doskî, b.n.b., c. 4, r. 95-96.)

1.1.3. Kirmanc

Mîr û Kirmanc du çînên Kurdan in. Di desthilatdariyê de beg, axa û mîran xwe ji Kirmancan nedihesibandin. Di dîwanê de peyva “Kirmanc”ê hem îşaretê ve yekê dike hem jî di wateya Kurdên ku ne desthilatdar in dike. Peyva “Kirmanc”ê behsa şerê Kirmanc û ‘Ereban de bi îstîfereyî hatiye bikaranîn. Gulang, bisk, kagul û kezî ji ber rengê xwe ‘Ereb in. Kirmanc, bi reng û dil sadeyiyê ve spî ne wek îstîfereyî enî û dêma yarê ne. Li ser dêm û eniyê; kagul, bisk têne meydanê hêrişê didene nexş, nîgar û nîşanan.

Mir û Kirmanc li holan qederek westane

Lê di nivê herdu sef û tipê ‘Ereb hatine ceng (71/13)

1.1.4. Tirk

Tirk, di edebiyata klasîk de wek mezmûnekî, neteweyekî leşker û şerker in. “Peyva “Tirk”ê bi mezmûnên weke xwîn, talan, yexma”yê ve tete bikaranîn.”⁵ Tirk, wek îstîfereyî mehbûba xwînrêj e û ew bi xemzeyekê xwe, zuhdê salane yê ‘aşîqê ser û bin dike. Di behskirina şerê Tirk, Moxul û Hindiyan (zulf, xal, kezî) de, ew bi goreyî xusûsiyetên xwe, bi îstîfereyî, hatine bikaranîn. Tirk, çavên yarê yên tîravêj û talanker in. Tirk zulfa yarê ne, dema bi kevanên xwe yên bêtêl, bi dêmê re têne ceng û herbê, tîran di dêmê de wer diken.⁶

*Turkê xwînrêzî xumarê me bi yek xemzeyekê
Zuhdê çil sal e li min zîr û zeber kir ji esas (51/9)*

*Sef bi sef Turk û Moxul doguş e Hindî di kemîn
Ne ‘eceb hatine cengê Hebeş û Rom û Fireng (71/12)*

*Da bêne ceng û herb û şer zulfa ji qewsê bê weter
Têk da xûrrîn Turk û Teter deng tete nêva mestîyan (90/4)*

Tirk, di dîwanê de di wateya mehbûbên dilrevîn de hatiye bikaranîn. Tirk, talan û yexmayê bi xeletî nakin, lewra di xuliqandina wan de xwînrêhtin heye. Ew, dilan jî canan jî dibin û bi dilrevînê ve namdar in. Tirk, wek teşbîhî ji bo çavê yarê hatine bikaranîn. Çavên yarê û mehbûba şox ya Tirk, ji aliyê sêhr, xemze, tîravêtin û bêperwayiyê ve weke hev in. ‘Aşîq, ji ber nêrînên derbên çavên yarê yên mîna mehbûbên şox yên Tirk, çawa goy ji ber lêdana çewgan û kaşoyan direve, wisa direve, lewra çavên wê mehbûbê dilrevîn in.

*Geh dil û geh can diben Turkên te tèn
Nagirit yexma û talanê xelet (61/22)*

*Xemze in ya gezme in ya tîri ya sihrê helal
Sahir in ya çêsmê şoxê Turkê bê perwa sti in (83/6)*

*Li ber çewgan û kaşoyan ji derba Turk û Hinduyan
Dibazim her wekî goyan dema ew têne meydanê (111/11)*

*Di behsa nî’metdayîne (çemê Fîrat û Nîlê) û şerwan î û şehsuwariyê de jî Tirk bûne mijar:
Lê meşreb û Turkan Fîrat û Nîl kir
Teşneleb çû terfê ‘ummanê xelet (61/23)*

*Rustem û Cemşîd û Xalid Hemze yan şerê ‘Elî
Aferîn ya şehsuwarê Tirk û rimbazê ‘Ereb (14/5)*

⁵ Ayhan Tek, *Melayê Cizîrî (Jîyan û Tesîra Edebî, Şerha Xezelên Bijartî)*, Nûbihar, İstanbul 2019, r. 68.

⁶ Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatının Kaynakları*, Akıl Fikir Yay, İstanbul 2018, r. 65.

1.1.5. Mecer

Mecer, bi şahê xwe ve, bi fetihkirinê ve û bi tîr û xedengên xwe ve bi îstîfereyî hatiye bikaranîn. Mehbûb wek şahê Mecere ye, dema sûbê xwûya dike û weke hûrî û periyane. Tîran davêje dilê ‘aşîqî û bênsaf e. Hubba mehbûbê, her roj ‘aşîqî dikûje; ew ji ber tîr û xedengan, weke miriyekî di nav xwînê de maye.

*Xeflet bi sir da min nezer mîran bi qetlê kir xeder
Tîr dane dil şahê Mecer bê mirwet amanc kir ceger (125/1)*

*Min dî seher şahê Mecer libsê di ber mexmûri bû
Ew hem durrî surmuşterî ya Reb perî ya hûrî bû (107/1)*

*Hubba te ma xweş hiştîme her roj ji nû ez kuştîme
Yekser ji xûnê riştîme tîr û xedengên Mecere (113/16)*

1.1.6. Rûm

Rûm, ji ber şer û fetihkirinê wek îstîfereyî hatiye bikaranîn. Di dîrokê de şerê Rûm, Fireng û Eceman gelekî çêbûye. Şerkirina wan wek îstîfereyî bi sembola zulf, dêm, birh û kagûlên yarê hatine îfade kirin. Rûyê yarê spî ye û bi îstîfereyî padîşahê Rûmê ye û zulf, xett û xalên reş ‘Ereb û Hindî ne, dixwazin wê derê bixin bin hakimiyeta xwe. Rûm û Fireng, zulm û kufrê temsîl dikin. Pora yarê, rûyê wê dinixumîne û reş e; ji ber vê yekê wek kufrê hatiye dîtin. Ew bênsafiyê ve jî weke kafirên Rûmê ye.

*Tu binê Rûm û ‘Ecem kuştîme Zengî di kemîn
Hane her têt peyapey ji teref ru zu û xweş (54/6)*

*Sef bi sef Turk û Moxul duguş e Hindî di kemîn
Ne ‘eceb hatine cengê Hebeş û Rom û Fireng (71/12)*

*Rom û ‘Ecemê girtîye oxilme bi sef sef
Cohtê Moxulan hatine cengê Hebeşî (129/3)*

*Rûm û ‘Ecem ji her teref ceng û sewaş e wan bi xef
Hindî û Zengî sef bi sef hatine ber liwayê zulf (63/7)*

*Ew şepala şeng û şox e kafîra Rom û Fireng e
Dame ber cotek xedeng e zalimê kuştîm bi dox (36/4)*

1.1.7. Nûbî û Zengî

Nûbî û Zengî, ew milletên ku ji rengên xwe ve reş in. Nûbî û Zengî, bi munasebeta şer û tewafa Beytê wek îstîfereyî hatine bikaranîn. Zengî, kagul û xalên yarê yên reş, Nûbî, biska reş ya ser eniyê temsîl dike. Xal di rûyan de hindik in. Ev rewş, bi husnê te’lîlî, bi kuştin û kêmasiya wan ve hatiye girêdan. Rûm û Ecem (enî, dêm, rû) di sefekî de; Hindî, Zengî û Hebeş (zulf, xal, birh) jî di sefekî de li hemberê hev şer dikin.

*Bên sewaşê Hebeş û Nûbî û Zeng
Tu dizanî çî neheng in çî neheng (123/5)*

*Her li dora Hecer eswed Hebeşan çerx e tewaf
Rast û çep tîn ‘Erefatê bi sema Nûbî û Zeng (71/11)*

*Rûm û ‘Ecem ji her teref ceng û sewaş e wan bi xef
Hindî û Zengî sef bi sef hatine ber liwayê zulf (63/7)*

1.1.8. Teter

Teter, bi təkiliya şer û talanê bi îstîfereyî hatiye bikaranîn. Bi rêya mecazê di maneya zalim, xeddar û bêrehm de ye. Hejandina zulfê li ber bayê û qewsên yarê yên tîravêj û talanker weke Turk û Teteran hatiye dîtin. Lewma jî gelek caran peyva Teter bi zulf û çav/xemzeyan hatiye gotin.⁷

*Da bêne ceng û herb û şer zulfa ji qewsê bê weter
Têk da xûrrîn Turk û Teter deng tete nêva mestîyan (90/4)*

1.1.9. Hindî

Hindî, ji bo rengên xwe bi teşbîhî (muşebbehûnbîh) hatine bikaranîn. Bi beyankirina şerê gelan de Hindî, bi îstîfereyî ji ber rengê xwe, temsîliyeta por û xalên yarê dike.⁸

*Ber vi şerqê û seher westayîn
Hîndûyên rojperest in çep û rast (18/4)*

*Li ber çewgan û kaşoyan ji derba Turk û Hindûyan
Dibazarim wekî goyan dema ew tene meydanê (111/11)
Sef sef me dîn Hindî û Hebeş Cengîz hat Teymûrê Leng
Xef wan reşandin dil xedeng teşbîhê tîrên Xan Şeref (64/8)*

Hindî bi zikirkirina teyrê tawusê, bûne mijar. Ji ber ku Hindistan cihê tawusan e, ew kesê bixwaze spehîtiya wê bibîne an jî dest bixe, pêwîst e zilm û zordariya Hindîyan jî dete ber çavên xwe.

*Cewrê Hindî bikêşînit her kesê tawus bivêt
Gewher û durra yetîm bêterkê ser nabin teleb (15/12)*

1.1.10. Hebeş

Hebeş, ji bo rengên xwe bi teşbîhî (muşebbehûnbîh) hatine bikaranîn. Hebeş, di meydana şer de, bi îstîfereyî, temsîliyeta por, çav û birhên yarê dikin. Hebeş, kemandar (çav) in. Sef bi sef sekinîne di destê wan de tîr û kevan hene (birh û mijang) û berdidin dilê dijminan (dilê ‘aşîqan). Xalê yarê, wek îstîfereyî, Heceru’l-Eswed e, zulf (haciyên Hebeş) li derdora wê diçin û tîr, wê tewaf dikin.

*Zengiyan quşen vebestin pêşiberê coqa Hebeş
Daberistin yek bi yek çûn ber liwayê rast û çep (17/10)*

*Cohîte Hebeşan bi terfetil’eyn
Anî qederek ji Espehan bac (29/7)*

*Ceng hindî dikirin fêris û rimbazê ‘Ereb
Tox û ‘ala di Ferengî ne kemandarê Hebeş (54/5)*

*Her li dora Hecer Eswed Hebeşan çerx e tewaf
Rast û çep tîr ‘Erefatê bi sema Nûbî û Zeng (71/11)*

*Îhram me best eswed bû qest yar hate mest ez çûme dest
Cohîte Hebeş tîr dan bi weş hecca me xweş mebrûri bû (107/17)*

*Rom û ‘Ecemê girtiye oxilme bi sef sef
Cohîte Moxulan hatine cengê Hebeşî (129/3)*

⁷ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı, İstanbul 2012, r. 442.

⁸ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, r. 209.

1.1.11. Fireng

Fireng, di wateya gelên Ewropî de hatiye bikaranîn û ji bo şer û temsiliyeta kufrê bûye mijar. Di şerkirina gelan de wek îstîareyî bi sembola zulf, dêm, birh û kagûlên yarê hatiye bikaranîn. Herwiha bi rêya mecazê di wateya pût û bedewan de ye.⁹ Fireng di dîwanê de, kafir e, temsiliyeta zulfa yarê ya reş dîke û rûyê yarê yê spî dinixumîne. Fireng zalim in û qesta canê ‘aşiqan dîkin.

*Ceng hindî dikirin fêris û rimbazê ‘Ereb
Tox û ‘ala di Firengî ne kemandarê Hebeş (54/5)*

*Sef bi sef Turk û Moxul duguş e Hindî di kemîn
Ne ‘eceb hatine cengê Hebeş û Rom û Fireng (71/12)*

*Ew şepala şeng û şox e kafîra Rom û Fireng e
Dame ber cotek xedeng e zalimê kuştîm bi dox (36/4)
Cegerê kun dîkin û tê dibeyîn mislê tifeng
Mislê wê kafîr û zalim qe dibin kes di Fireng (121/4)*

1.1.12. Moxul

Moxul, di edebiyata klasîk de bi şer û talanê têne naskirin. Ew ji ber şer û tîr avêtinê ve bûne mijar. Peyva Moxilê bi îstîareyî bi sembola por û çavê dilberê hatiye bikaranîn. Ravekên weke tîrik Moxil û cohtë Moxilan îşaretê çav, birh û mijangên yarê dîkin.

*Sef bi sef Turk û Moxul duguş e Hindî di kemîn
Ne ‘eceb hatine cengê Hebeş û Rom û Fireng (71/12)*

*Min li dil tîrik Moxil dî tîk ji ber xûnê qizil dî
Lê dibêm derba ku dil dî hêj ji çehvên şehle ye (97/50)*

*Rom û ‘Ecemê girtiye oxilme bi sef sef
Cohtë Moxulan hatine cengê Hebeşî (129/3)*

1.1.13. Qereş (Qureyş)

Qureyş, qebîleya Hz. Muhemmed (sxl.) pêxember e. Di dîwanê de ji bo medh û mezinahiya memdûhê hatiye bikaranîn. Dilber, li ber pêyên memdûhê hatine şabaşkirin, lewra ew ji qebîleya Qureyşan e û ji mezinahiya wê re ewqas şabaş hêj hindik in.

*Çendan te but û latê nisarê qedemî ne
Îcazê me ke vê ku tu ji neslê Qereş î (129/6)*

0.0.14. Qecer

Qecer, xanedanekî Tirkmenan e û li Îranê hukum kirine. 1796an de, Axa Muhammed Xan ev dewlet ava kiriyê.¹⁰ Ev ‘eşîrekî Moxolî ye û Teymûrê Leng ew anîne Îranê û bûne şervanên Sefewiyan.¹¹

Qecer, bi şer û tîrên xwe ve namdar bûne. Tîrên Qecerê wek îstîareyî temsiliyeta çav û awirên yarê dîkin. Êş û elemên ‘aşîqî yên mezin ji derba wan tîrên Qecerî ne û dilê wî de tejjê xedengên (sertîr) Qecerî ne.

*Li me êş û eleman zêde ji tîra Qecerê bû
Dil ji me bûye pelek can û cesed tîk seqerê bû (122/1)*

⁹ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, r. 158.

¹⁰ Faruk Sümer, “Kaçarlar”, *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, r. 51-53.

¹¹ Şerefkendî (Hejar), b.n.b., r. 627.

*Ku di zindan û hebixaneyê wê bend û esîr im
Ji xedengên Qecerî sîne teji gezme û tîr im (122/4)*

2. Welat û Bajar

2.1. Fireng (Firengistan)

Welatê Firengan, ji ber şer, êriş û medhê memdûhê bûye mijar. Memdûhê gelek cih fetih kirine û welatê Firengan jî di nav de ye. Fireng, di wateya Ewropayê de wek diyarê kufrê, bi peyv û ravekên weke Fireng û heddê Firengê, bi îstîareyî hatiye bikaranîn. Mehbûb, şervanî û tîravêtina xwe ve qeyserê Romê ye. Çavên yarê bi xemze û awirên xwe ve li ser xeta Firengê (li ser xaza por û eniyê de) sekinîne êrişê ‘aşîqî dikin.

*Te Fireng û ‘Erebistan û Mecer tîk standin
Celewê xweş vegeerîn hatiye newba ‘Ecemê (109/15)*

*Qeyserê Romê li ser heddê Fireng
Top û zincîr vebestî çep û rast (18/5)*

2.2. Çîn û Maçîn

Çîn û Maçîn, gelemperî bi tîkiliya zulfa yarê hatine bikaranîn. Çîn, xelex û porxelekîya zulfa yarê îfade dike. Çînên (zencîr û xelex) zulfa yarê, sed welatên weke Çîn û Maçînê di nav xwe de girtine. Bêhna mîsk û ‘enberê, ji Çînê tê û li wê derê di zêkê xezalekî de tê peyda kirin. Yar ji bo pora xwe ya ‘enberîn, wek xerac ji Çîniyan mîsk û ‘enberê distîne. Ji ber wê ye pora wê her daîm bêhnxeş û ‘enberîn e.

*Sed Çîn di xwe da girtine zulfa te bi çîn
Şîra ye me dil û heq çûye heta Maçînê (119/12)*

*Mihra te pur ebter kirîn xalan ji bin bîskan derîn
Zulfa muselsel ‘enberîn çîn çîn ji Çînê tete bac (31/8)*

Çîn, bi tîkiliya sûretê Çînê (resm û nexşên Manî), di dîwanê de cih girtiye. Manî nexş û sûretên xwe di kitêba xwe Erjeng de berhev kirine ku ew kitêba wî ya herî navdar e. Herweha ji ber bandora Manî, li welatê Çînê nexş û nîgar û peykarsazî gelek pêş ve çûye, di warê mînyatur û sen‘eta çînî de tiştên bedew der hatine. Ji ber vê yekê di edebiyata klasîk de navê Manî, bi Erjeng û Çînê re gelek caran derbas dibe. Ji bilî van, Erjeng bi wateyên mal û resimxaneyê Manî, xaniyê pûtan û pûtaneyek li welatê Çînê jî hatiye gotin. Di edebiyata klasîk de wek qelesa Manî, resmê Manî, nîgarê Manî, neqşê Manî, nameyê Erjeng, neqşê Erjeng em rastî navê Manî û berhema wî tî. Di edebiyata klasîk de miraz ji wan nava bedewî û rindahiya maşûq e ku şairan wek metafor ew bi kar anîne. Di Dîwana Mela de heman teswîr li ber çavan dikevin.

*Hûr û ferîşte kê we dîn nazîk û xûb û surşîrîn
Dême numûne bir biçîn sûretê Çîn numa xelet (60/4)*

*Mîsala sûretê Çînê xelet Manî xeta kêşa
Ku min dibû di ayînê ji ber zulfa duta kêşa
Me dibû şeklê Şîrînê tu ustadan we nakêşa (131/8)*

2.3. Bexdad

Bexda, bi kesayetiyan dînî ve şehrekî pîroz e, bi tîkiliya welî û murşîdan bûye mijar. Herwiha ji ber ku paytexta Ebbasiya bû, ji ber êve cihê qesr û qonaxan, av û çem û kaniyan, bax û bostanên wek buhiştê bû. Lewma gelek caran ji vî bajarî miraz cihê xweşîkî û rindahiyên e.¹³ Herçend li Bexdayê de kesayetên mezin hebin û

¹² M. C. Yaheqqî, *Ferhengê Esatîr ve Dastanwareha der Edebîyatê Farsî*. Ferhengê Moesir Tehran 1386, r. 742.

¹³ Pala, *Ansiklopedîk Divan Şiiri Sözlüğü*, r. 54.

ew der cihekî pîroz jî be, kesê ketibe rêya sulûkê û dest bi îrşadê kiribe, êdî ne mumkin e ku ew li Bexdayê de bimîne.

*Te xered vêkhetina yek weliyek murşîdi bit
Salikê talibê îrşadê bi Bexdadi çi ket (22/9)*

2.4. Xeta (Xeten)

Xeta herêmekî Çînê ye û bi miskê ve namdar e. Por, xal, xet û kagula yarê, bi bêhnê ve bi têtikiya miska Xetayê hatinê bikaranîn. Bêhna pora yarê jî bêhna miska Xetayê xweştir e. Qiymeta Xetayê li ber yarê de nîne. Bêhna pora yarê jî bêhna miskê Xetayê xweştir û hêjatir e. Ji ber vê yekê, ‘aşîq, mulkê Xeta û textê (padişahê) Xetayê fedayê yek zulfê yarê dike.

*Enwera rengfirişte beşera hûrisirişt
Ya ji miskê Xetenê xal û xet û kagul û qişt (121/1)*

*Sosin û sunbul û gul çerx e li dora semenê
Xemriya helqe û çîn dane ji miskê Xetenê (121/3)*

*Silsila behsê ji xûna dil birin zulfa biçîn
Dê Xeta bit nafe misk er nafeyê Tatarî bit (19/5)*

*Zulfan tu bes çîn çîn bike biskên muqabil dîn bike
Pêşkêşî yek zulfa te bin mulkê Xeten textê Xeta (7/2)*

Bêhna miskê jî zikê ahûyê derdikeve û ew ahû (xezal) jî li Xetayê dijîn. Yar jî bi hinek xusûsiyetên xwe ve (çav, silikîn, bedewî) wek ahûyê ye. ‘Aşîq, ji bo wuslatê, dav û kemîn li ber ahûsifetê vedaye, dema yar pê dihesa, ji ber ku nekeve kemînê, berê xwe vedigûherîne, li ber Xetayê ve diçe.

*Canên xwe me kir dane û dama ku vedayî
Ahûsifet ew pê hissîya rahê Xeta girt (20/6)*

2.5. Teter(istan)

Misk, nafe û durrên Teterê navdar in. Teter, bi têtikiya durrên nasufte, bi bêhna misk û nafeyê hatiye bikaranîn. Helbestên Mela weke durran in, ew di iqlîmê Teterê de jî peyda nabin. Xal, turre û zulfa yarê jî miska Teterê bêhn xweştir e û dema bêhna pora wê bê, behsa bêhnên mayî wek xeta tete dîtîn.

*Durrê nasufte dihonî me nedî mislê tu qet
Ne di semtê ‘Ecemê da ne der iqlîmê Teter (44/2)*

*Silsila behsê ji xûna dil birin zulfa biçîn
Dê xeta bit nafe misk er nafeyê Tatarî bit (19/5)*

*Ji neqş û sun’ê Cebbarî muterra turreya tarî
Li nûrê miskê Tatarî li ser wan xemriyan berde (92/14)*

*Hûrîweş e şîrînmeş e kagulreş e xalhebeş e
Xalên di qer miskê Teter nazikbeşer kafûrî bû (107/2)*

2.6. Seba

Seba, bi munasebeta Belqîs, hudhud, Suleyman pêxember û xweşikahiya wî di dîwanê de bi cih girtiye. Dilber Belqîssifet û li welatê Sebayê meskûn e. Seba, weke buhiştê Baxê Îremê hurrem û aram e.

*Dê me hudhud ji Seba bêt û nizanîn çî ye hal
Ku li halê me xerîban ne sual û ne cewab (13/11)*

*Min dilberek wek durr heye mehbûb û şîrînsur heye
Husn û cemalek pur heye Belqîssîfet mesken Seba (11/4)*

*Çendekê çemen hurrem bû lê medam wek subhedem bû
Min bihişt Baxê Îrem bû lê seba go min Seba ye (96/12)*

2.7. Bedexşan

Bedexşan, deverek e li Efxanistanê, bi ser Feyzabadê ve ye. Ew bi yaqutên gelek hêja û kevirên le'l ve meşhûr e.¹⁴ Bedexşan, di dîwanê de, ji bo rengê kevirên le'l û yaqutan bûye mijar.

*Her sîneyê tabî tamam napuxte xam bê mihr û cam
Xerqîn di xûna dil medam le'la Bedexşan î Mela (12/12)*

*Durexşan hat û rexşan hat sena berqa tecellayê
Bi cama reng bi lexşan hat bi firûzê cêla dayê
Li min le'la Bedexşan hat ji destê mahsîmayê (131/4)*

2.8. Heleb

Heleb, ji ber murşîdê (pîrê muxan) bûye mijar. Ew kesê meqseda wî mey be û bixwaze meyê di şîşe û qedeha zucac de vexwe, pêwîst e biçîte Helebê, ji pîrê muxanê re xizmetê bike, lewra Heleb, bi şêx û murşîdan ve cihêkî navdar e.

*Xidmeta pîrê muxan dê kit kesê meqsûd mey
Şîşe û cama zucacê ê divêt dê ret Heleb (15/11)*

2.9. Espehan (Esfehan)

Espehan, bajêrekî Îranê ye, îro jê re “Esfehan” tê gotin.¹⁵ Ev bajar, bi bac û xerac dayînê ve bûye mijar. Bac û xerac, wek îstîfereyî, bi tîkiliya yarê hatiye bikaranîn. Esfehan, di serdema Cizîrî de paytextê Sefewiyan bûye. çavên yarê (cohtê Hebeşan) li ser ‘aşîqî ew qas tesîrdar e, ji cihê herî zor jî bacê distîne, yanî kesên payebilind û dijwar jî têxe bin hîmayeta xwe.

*Cohîte Hebeşan bi terfetil'eyn
Anî qederek ji Espehan bac (29/7)*

*Tenha ne Kurdistan didin Şîraz û Yeng û Wan didin
Her yek li ser çehvan didin ji Espehan têtin xerac (31/9)*

2.10. Kurdistan

Kurdistan, ji wê cîyê re tê gotin ku Kurd tê de jiyane û dijîn. Ewliya Çelebî, di sedsala 17em de li seranserê welatê Kurdistanê geriyaye û sînorên wê weha tesbît kiriye: “Sînorê wê yê bakur diyarê Erzîrûmê ye û ji wir bi ser Wanê, Hekariyê, Cizîrê, Îmadiyyeyê, Mûsilê, Şarezorê, Erdelanê, Dereneyê û Deretengê re heta Besrayê diçe.”¹⁶ Kurdistan îro, ji qismek navend û başûrê Zagrosan, ji sê beşan du beşê rojhilatê Toros û Pontusê, ji nivê başûrê çiyayên Amanosê pêk tê.¹⁷ Kurdistan, wek sembolekî, ji bo medhê memdûhê ku dixwaze cihên herî xweş û cazîbedar bikevin bin hîmayeta wî, bi îstîfereyî bi tîkiliya yarê de ku yar şêhê Kurdistanê ye û ji ‘aşîqên xwe jî bacê distîne û di beytên fexriyeyê de ji bo kesayetî û mezinahiya hunera şa'îrî hatiye bikaranîn.

¹⁴ Melayê Cizîrî, Dîwan, (ferheng), r.320.

¹⁵ Melayê Cizîrî, h.b., (ferheng), r.319.

¹⁶ Mihemed Emin Zekî Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, (Wer. Ziya Avci), Weşanên Avestayê, Îstanbul 2012, r. 27.

¹⁷ Mehrdad R. Izady, *Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, r. 43.

*Ney tinê Tebrîz û Kurdistan li ber hukmê te bin
Sed wekî şahê Xurasanê di ferwarê te bî (116/9)*

*Tenha ne Kurdistan didin Şîraz û Yeng û Wan didin
Her yek li ser çehvan didin ji Espehan têtin xerac (31/9)*

*Bi tebilxaneyê şahî were text
Ku tu îro şehê Kurdistan î (114/4)*

*Gulê baxê Îremê Bohtan im
Şebçiraxê şebê Kurdistan im (123/2)*

2.11. Şîraz

Şîraz, ew bajarê dîrokî ye ku li başûrê Îranê, li ser rêya dîrokî ya bazirganiyê de cih girtiye.¹⁸ Bajarê Şîrazê, bi îstîfeyî bi tîkiliya dilberê; bi kevanên namdar ve ku birh û çavên yarê ne; bi tîkiliya hunermendê namdar Hafîzê Şîrazî ku şair di zeviya şî'rê de wî ji xwe re reqîb dibîne û bi tîkiliya navdariya bajarê bi xwe ku tê de hunermend û mutesewwifên mezin derketine, bûye mijar.

*Mislê wî qewsê hilalî ku du nûn in reyhan
Kî nişan dane di Şîraz kî anîne ji Yeng (71/10)*

*Dema ew tîn bi bazî tîn digel qewsên şîrazî tîn
Çi mûkar in û tazî tîn bi de'wa dêne lêkdanê (111/12)*

*Ger lu'lu'ê mensûrî ji nezmê tu dixwazî
Wer şî'rê Melê bîn te bi Şîrazî çî hacet (21/12)*

*Tulu'a ma ji bo gîtî şefeq da
Ji Şîrazê şu'a'ê daye Tebrîz (46/6)*

2.12. Yeng (Yang)

Bi navê Yang-Cou û Yang-Çuanê li Çînê du bajarên mezin hene. Di başûrê rojhilata Asyayê de bi navê “yang”ê darek heye, bi rengê beqema sor an jî bi rengê esmendorê ye û zêde saxlem e. Ev dar, di avakirina xaniyan de tête emilandin.¹⁹ Dibe ku ew tîrên yengî ku Melayê Cizîrî behsê dike ji wê darê hatibine çêkirin. Yeng²⁰ bi tîran ve weke bajarê Şîrazê namdar bûye. Yengî (tîrên Yengê), bi îstîfeyî, bi tîkiliya yarê ve û bi çêkirina tîr û kevanan ve ku tîr; awir, mijang û çavên yarê ne û kevan jî birh û çavên yarê ne, di dîwanê de bûye mijar.

*Mi j'bihriyan pur naliyan şevtariyan ceng bû miyan
Wer kuştîyan ji yengîyan b'wan tillîyan xweş ke giyan*

*Kir şefqe mîr anîme bîr pur dan me tîr ku mîr esîr
Negha feqîr zulfa herîr avêhte şîr da pê bi heq (67/3)*

*'Alim e b'daxê firadan gezmeyên wan nûn û sadan
Çûne dil hetta bi radan yengiyê reşgoşe ye (97/2)*

¹⁸ Osman Gazi Özgüdenli, *DÎA*, “Şîraz”, c. 39, İstanbul 2010, r. 182-184.

¹⁹ Meydan Larousse, “Yang”, c. 20, Sabah Gazetesi Yayınları (dîroka weşanê tune)

²⁰ Hejar dibêje, peyva “Yeng”ê tu qamusekî de rastê me nehat û dibe ev peyv “Yezd” jî be û ev bajarekî mezin e û li rojhilatê Esfehane ye. (Şerefkendî (Hejar), b.n.b., r. 211.)

*Di dest da yengiyek nûbarî min dî ew kemandebrû
Li bala cedwelek Cebbarî têda hemqeran ebrû (108/1)*

*Têne qetla me û tîn me du hezar tîr û xedeng
Direşînin me di destan du siyeh qewsê ji Yeng (121/4)*

*Yengî te di şengî bi derengî we kişandin
Sed tîr û xedengî bi çî rengî te reşandin*

*Serpence bi îşkence te wek xunçe livandin
Hestî we bi mestî li me vê ra herişandin (130/7)*

2.13. Wan

Wan, li başûrê Kurdistanê, bajarekî kevnare ye, ji aliyê qralîçeya Asûrî Şah Meryemê ve (Semîramîs) hatiye avakirin. Di dewra Keyaniyan de, desthilatdarekî bi navê “Wan”, bajar fireh kiriye û ji nû ve avakiriye û piştî wî Wan ketiye destê Îskenderê Mezin.²¹ Di dewra Îslamê de gelek sehabî ji bo bidestxistina Wanê hatine û li vir jiyana xwe ji dest dane. Ji ber coğrafyayekî stratejîk, Wan gelek giring bûye û di dîrok û edebiyatê de jî behsa wê hatiye kirin. Wan, di dîwanê de bi îstîfereyî, bi tîkiliya dilberê bûye mijar. Wan, di dewra Osmaniyan de, wek senceçekî girêdayiyê Osmaniyan bûye û bac daye paytextê. Ev xusûsiyet (bac dayîn), wek îstîfereyî bi dildayîn û fedakirina ‘aşîqî ve hatiye beyan kirin.

*Tenha ne Kurdistan didin Şîraz û Yeng û Wan didin
Her yek li ser çehvan didin ji Espehan têtin xerac (31/9)*

2.14. Finik (Findik)

Finik, nahiyeya qezaya Dihê ya wilayeta Sêrtê ye.²² Di dewra Melayê Cizîrî de wek gundekî bûye. Finik, di dîwanê de ji bo şairê diz bûye mijar. Kesekî şî'rên Mela, wek şî'rên xwe nîşan dida û Melayê Cizîrî jî li ser wê kesê hicwiyeyek nivîsiye. Finik mekanê xezelan e, şairên ku xezel dinivîsandin dizanin ku ew mutesa'îr ne musennifê wan şî'ran e.

*Tu d'zani di Finik da ku mekanê xezelan e
Çi buha têne meta 'ê te eya bê ser û ber (44/5)*

2.15. Tebrîz û Xurasan

Tebrîz, bajarek e li Îranê û navenda wilayeta Azerbeycana Rojhilatê ye. Di sala 1502yan de Şah Îsmâil Tebrîz kiriye paytextê Sefewiyan.²³ Xurasan jî, eyaletê e li bakurê rojhilatê Îranê ye. Di ‘ilm, edebiyat û tesewwifê ve derketiye pêş û kesayetên namdar jê derketine.²⁴ Tebrîz û Xorasan, di wateya welat û şehran de, ji bo medhê memdûhê ku şair dixwaze ev şehren giring jî bikevin bin hîmayeta wî, hatine bikaranîn.

*Ney tinê Tebrîz û Kurdistan li ber hukmê te bin
Sed wekî şahê Xorasanê di ferwarê te bî (116/9)*

Tebrîz, ji ber kesayetên mutesewwif (Şemsê Tebrîzî) û ji bo fexriyeyê ku ronahiya helatina şairî, heta Tebrîzê çûye, bûye mijar.

*Teb û tabê hezar îşkence da dil
Ji Şîrazê negahî mestê Tebrîz (46/7)*

*Tulu 'a ma ji bo gitî şefeq da
Ji Şîrazê şu 'a 'ê daye Tebrîz (46/6)*

²¹ Mehmet Emin Bozarslan, *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, Deng Yayınları, İstanbul 2001, r. 229.

²² Seyid Eliyê Findikî, *Dîwan, Weşanê Nûbiharê*, İstanbul 1999, r. 5.

²³ Ali Sinan Bilgili, “Tebrîz”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, r. 219-222.

²⁴ Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, r. 234-241.

2.16. Hebeşistan

Hebeş (îstan), welatek e ku li rojhilata Afrîkayê de cih digire. Ew yek ji niştecihên dunyayê yê herî kevn e.²⁵ Hebeş, di dîwanê de, bi îstîareyî hatiye bikaranîn. Xala yarê “Hecerê Eswed/Kevirê Reş” û “Beytu’l-Qudus” e, zulf bi rengê xwe ve Hebeş in û ji Hebeşistanê têne ziyaretiya wê.

*Ew e hem şafiyê derdan te çi hacet bi nivîştê
Dibitin Beytêqudus ehlê ziyaret ji Hebeş tê (122/2)*

2.17. Misir

Misira kevin de zanist gelek pêş ve çûbû. Di serdema hakimiyeta Firavunan, Pers, Yewnan û Romayê de gelek alim û seyyahên bêyanî li Misrê cih dibin û ji medeniyeta wê îstîfade dikin. Misir, di dîroka de, bi têkoşîna Musa pêxember bi firavun re û bi qisseyaya Yûsûf pêxember ve derketiyê pêş.²⁶

Misir, bi şurên xwe yê elmasî ve ku bi îstîareyî temsiliyeta awirên çavên yarê dikin; ji bo medhê memdûhê û bi telmîhî di behsa Yûsûf pêxember de bûye mijar.

*Xencer û tîr û teber barîn şibê berq û burûsk
Misriyan lami ‘ ji elmasan didayê rast û çep (17/5)*

*Ji lebê le ‘lê şekerbar te nekir pursî Melê
Misriyan gezme reşandin ku kişandin elmas (51/10)*

*Şukur bînahiya min hat û Ye ‘qûb dîde rewşen bûn
Bi boya Yûsufê Misrê li Ken ‘anê beser peyda (5/23)*

*Bi xewwasî bi sehharî te dur anîn ji behreynê
Ji şî ‘ra te şekerbarî ji Misrê ta bi Qezneynê
Bi diqqet bîn sed eş ‘arî dibêjî terfetil ‘eynê (131/37)*

2.18. Qezneyn (Xeznîn)

Qezneyn, bajarekî dîrokî yê Efxanistanê ye. Di çavkaniyên Îslamî de wek “Xezne, Xeznîn” hatiye qeyd kirin. Di berhema Hudûdu’l-‘alemê de wek “Xeznîn” derbas dibe. Di dewra Sultan Mehmûdê Xeznewî de, ji aliyê kulturî û şaristaniyê ve pêş ketiye û wek navendekî bazirganiyê namdar bûye.²⁷ Qezneyn, ji bo medhê memdûhê ku şî ‘ra wî di gelek navendên giring da belav bûye, hatiye bikaranîn.

*Bi xewwasî bi sehharî te dur anîn ji behreynê
Ji şî ‘ra te şekerbarî ji Misrê ta bi Qezneynê
Bi diqqet bîn sed eş ‘arî dibêjî terfetil ‘eynê (131/37)*

2.19. Laleş

Laleş, mekanê Êzdiyan yê pîroz e û li Başûrê Kurdistanê de cih digire. Laleş, wek wadiyekî di bakurê rojavayê Musilê de ye. Meqbera Şêx Adî, li vê derê ye û ev der cihê haciyên Êzdiyan e.²⁸ Laleş, di dîwanê de bi tîkiliya mehbûbê wek îstîareyî hatiye bikaranîn. Hemû cihê ku perestî lê têtê kirin mihrab in û mihraba ‘aşiqî jî bi wî re ye. Laleş jî yek ji wan mihraban e.

*Dil geşt e min ji dêrê naçim kenîştayê qet
Mihrab wê bi min ra wer da biçîne Laleş (53/3)*

²⁵ Davut Dursun, “Etiyopya”, *DÎA*, c. 11, İstanbul 1995, r. 488-491.

²⁶ Hilal Görgün, “Mısır”, *DÎA*, c. 29, Ankara 2004, r. 555-557.

²⁷ Enver Konukçu, “Gazne”, *DÎA*, c. 13, İstanbul 1996, r. 479-480.

²⁸ İbrahim S. Işık, *Kürtler*, Nûbihar, İstanbul 2013, r. 304.

2.20. Ermenistan

Ermenistan, wek welatekî, di edebiyata klasîk de di derbarê lehengên destan û hîkayeyan bûye mijar. Şêxê Sen'an di xewna xwe de qîza padîşahê Ermeniyan dibîne, 'aşîq dibe û pey wê dikeve. Ew ji bo ku heqîqetek derkeve meydanê çûye nav Ermenistanê. Ew ne bi îradeya xwe, belkî bi teqdîra Îlahî çûye.

*Mey nenoşî Şeyxê Sen'anê xelet
Ew neçû nêv Ermenistanê xelet (61/1)*

2.21. Necef

Necef bi şahê xwe ve bûye mijar. şahê Necefê, bi îstîareyî hatiye bikaranîn. Mehbûb, weke şahê Necefê ye, yanî di meqamekî bilind daye.

*Min dî bi xef şahê Necef sohbet bi kef fincan di kef
Nûn ku jê berdan xedeng wê pur ji teng şîrînleb e (100/3)*

*Min dî ji xeflet cam di kef Şahê Necef dil kir hedef
Roj hate şeref stêr bûne xef her çar teref nûra yeqeq
Zulmet nema suhbet we ma nûra şemalan çû sema
Lê ew dema zulf bûn cema hatin semayê yek neseq (67/1)*

2.22. Behreyn

Behreyn, welatekî xweyî behr e û ji ber şî'ra memdûhê bûye mijar. Şî'rên Mela weke durran in. Durr jî ji behrê (Behreyn) derdikevin. Şair xewwas e û di behrê de durran derdixe.

*Bi xewwasî bi sehharî te dur anîn ji behreynê
Ji şî'ra te şekerbarî ji Misrê ta bi Qezneynê
Bi diqqet bîn sed eş'arî dibêjî terfetil'eynê (131/37)*

*Mela billah di vî dewrî bi vî rengî bi vî tewrî
Nişan da wek Nişanî kes me durr anîn ji Behreyn (89/6)*

2.23. Kerbela

Kerbela, çolek e li Iraqê ye. Îmamê Huseyîn li wê derê şehîd ketiye û ev der di edebiyata klasîk de wek cihê derd, kerb û belayê derketiye pêş. Kerbela, bi îstîareyî hatiye bikaranîn û temsîliyeta mîhnetên rêya 'eşqê dike. Kesê bikeve rêya seyr û sulûkê, pêwîst e gelek wadiyan derbas bibe. Wadiya vê dunyayê jî weke Kerbelayê ye.

*Çûme ser piştî kumeydî min jê pur ew jan û key dî
Behr û ber me l'ber xwe tey dî deşt û çol û Kerbela ye (96/5)*

2.24. 'Erebistan, Mekeh û Medîne

'Erebistan, ji ber fetha memdûhê bûye mijar. memdûhê gelek dever û welat fetih kirine û xistine bin hîmayeta xwe û 'Erebistan jî yek ji wan welatan e.

*Te Fireng û 'Erebistan û Mecer têk standin
Celewê xweş vegerîn hatiye newba 'Ecemê (109/15)*

Şehrê Mekehê, cihekî pîroz e û Beytu'l-Heram li wê derê ye. Ev şehr, ji ber Heceru'l-Eswedê, wek îstîareyî hatiye bikaranîn. Heceru'l-Eswed, xala yarê ye û 'aşîq dixwaze biçite Mekehê (huzura mehbûbê) ku Heceru'l-Eswedê bibîne û wê ramûse.

*Hecer Eswed bidirî destî ziyaret bikirim
Nezrê min bit bigirim xassa terîqa Mekehê (110/8)*

Medîne, di ne'tekî de derbas dibe û ji ber ku cihê wefata pêxember e, bûye mijar. Pêxember li Medîneyê, di rewzeyê paqij de medfûn e û her dildarekî wî dixwaze wê sedefê bibîne. Dîtina wî jî ancax bi çûyîna Medîneyê û bi me'newî hasil dibe.

*Xeyrî te nehin der sedefê behrê wicûdê
Lew lazim e em qesdê bikin rahê Medîne (101/6)*

2.25. Derbend û Semerqend

Derbend, li Daxistanê, li qeraxa bakurê rojavayê Behra Xezarê de, şehrekî dîrokî ye. Ji aliyê Sasaniyan ve wek şehrekî keleh hatiye ava kirin.²⁹ Derbend û Semerqend, di wateya şehr û memleketê de wek memleketên dilberan hatine beyan kirin. Derbend cihê Şîrîne ye û ev der wek “Derbendê husn” hatiye îfade kirin. Mehbûbên van şهران ji aliyê neqşê birhan ve bêqusur in.

*Xusrewê Şîrîne li Derbendê husn
Sîmîberan lazim e lê mehr û bac (30/7)*

*Ne Şîrîna li Derbendê ne mehbûbê Semerqendê
Nekêşayin bi vî rengê li neqşê bêzewal ebrû (106/14)*

Şehrê Debendê ji bo medhê memdûhê, du beytan de jî, bi tewriyewî hatiye bikaranîn. Şair dixwaze şîrînpuserên Derbendê di dîwanê de xizmetkarê memdûhî bin û Derbenda ‘Ecemê jî xelatê teşrîfa wî bi.

*Çendekî şîrînpuser derbendê dîwana te bin
Bendê Şapûrê te bit da Xusrew û Şapûrî bî (117/13)*

*Xass û teşrîfê te bin derya û derbendê ‘Ecem
Da xelatên her seher sed zerkeş û mexmûri bî (117/18)*

2.26. Bohtan û Cizîr

Bohtan û Cizîr, di dîwanê de, wek du cihên giring, di wateya herêm û şهران de cih girtine. Bohtan, bi îstîar-eyî, ji bo fexriyeyê ku şa’îr xwe gula baxê Îremê Bohtanê dihesibîne û Cizîr jî, ji bo medhê memdûhê hatine bikaranîn. Şa’îr dixwaze Cizîr bibe text û paytextê memdûhê.

*Çendî ku digerrihim dikêşim sebr û hîrê
Şubhetê çeng û jeh im hilak im j’derba tîrê
Senaxwanê Feqqeh im îroke di Cizîrê (132/50)*

*Tu mebîn bêser û bêsamam im
Gulê baxê Îremê Bohtan im (123/2)*

*Ya Cizîrê şubhê Dara textê heft iqlîmi bit
Da hukm û seldenet Eskender û Fexfûri bî (117/10)*

2.27. Şam û ‘Iraq

Şam û ‘Iraq, di wateyên welatan de hatine bikaranîn. Şam û ‘Iraq welatê mehbûbê ne. Ji bo wuslatê ferz e ku ‘aşîq biçe Şam û ‘Iraqê ku mehbûbê bibîne, dax û keserên dilê xwe pê bikewîne.

*Sefera Şam û ‘Iraqê li me xweş lazim û fer kir
Bi me da jehr û reqîban di devî şehd û şeker kir (122/5)*

²⁹ Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, r. 164-166.

Encam

Hunermendê heqîqî di navenda civakê da cih digire û di nêv civakê da rolekî mezin dileyîze. Di Kurdistanê de îro jî li ber çavan e ku mela û feqiyên medreseyê û ehlê terîqet û tesewwîfê bi civakê re têkildar in û di navenda şîn û şahiyên civakê her daîm cihê xwe digirin. Çavkaniyên ku bingeha xwe ji civakê hilgirtî vê yekê piştrast dikin. Hukumdar û rêvebirên dewletan yên dîrokî û namdar; şair, ‘alim û sen’etkarên mezin; kesayetên efsanewî û simbolîk, navên ‘eşîr, qewm û welatan, pîşe û meşxûliyetên civakê, xeml û nexşên jiyana rojane û yên ‘eyd û şahiyên, tiştên vexwarinê û maddeyên kêfdanê, leyîstik û pêlîstokên civakê, amûrên şer û nêçîrvaniyê hwd. di paşxaneyê helbestên Cizîrî da cihekî berfireh digirin û wek, îmaj, sembol û mezmûnan şî’ra Cizîrî bedî’tir û dewlemendtir dikin.

Bi goreyê van çavkaniyên hizrî (îmaj, mezmûn, sembol û têgeh) tête dîtin ku Cizîrî xweyî uslûbekî dewlemend û rengîn e. Xeyalên dinyaya wî, sînoren hest û ramangeriya wî kûr û berfireh e. Cizîrî, paşxaneyê hest û hişmendiya xwe di sînoren sen’et û edebiyatê da rijandiye nêv helbestên xwe û ew îmaj, sembol û têgehên di nêv rêzên wî da darijtî, hem dewlemendiya *Dîwana* Cizîrî hem jî ya edebiyata kurdî nîşan dide. Herçend mezmûn wek îmajên hevpar di edebiyatê da cih girtibin jî, di hest û hişmendiya şa’irî de bi teşbîh û mecazan, bi rengekî cuda ve derdikeve pêş. Zanîn û têgihîştina çavkaniyên *Dîwana* Cizîrî, têgehîştina ‘ilmê edebiyata klasîk e û beyankirina paşxane û çavkaniyên edebiyata klasîk e.

Dîwana Melayê Cizîrî, hem şêkil hem jî naveroka xwe ve ku bi sedan îmaj, sembol, mezmûn û têgehên pêk tê, çavkaniyekî sereke ya edebiyata kurdî ya klasîk e û dikare ji edebiyata nûjen re jî, ji aliyê îlham û sûdwegirtinê ve bibe çavkaniyekî sereke.

Di Dîwana Mela de navê gelek qewm, welat û bajarên bi xusûsiyet û temsîliyetên ciyawaz ve derbas dibe. Dema em li Dîwanê dinêrin em dibînin ku Mela deverên wekî: Fireng (Firengistan), Çîn û Maçîn, Bexdad, Xeta (Xeten), Teter(istan), Seba, Bedexşan, Heleb, Espehan (Esfehan), Kurdistan, Şîraz, Yeng (Yang), Wan, Finik (Findik), Tebrîz û Xurasan, Hebeşistan, Misir, Qezneyn (Xeznîn), Laleş, Ermenistan, Necef, Behreyn, Kerbela, ‘Erebistan, Mekeh û Medîne, Derbend, Semerqend, Bohtan û Cizîr, Şam û ‘Iraq xistiye diwana xwe ku ev dever di wextê xwe de giring in û di edebiyata klasîk a milletên din de, xusûsen jî di farsî de derbas dibin û wekî navendên girîng in. Hêjayî gotinê ye ku ji van deveran hinek navendên dînî ne û hinek jî bajar an jî welatên dîrokî ne. Dîsa Mela di dîwanê de welatê kurdan, Kurdistanê bi kar tîne ku mumkîn e Dîwana Mela berhema ewil a kurmancî ye ku tê de Kurdistan derbas dibe.

Dîsa dema em li Dîwanê dinêrin, em dibînin ku Melayî qewmên mîna ‘Ereb, ‘Ecem, Kirmanc, Tirk, Mecer, Rûm, Nûbî û Zengî, Teter, Hindî, Hebeş, Fireng, Moxul, Qereş (Qureyş), Qecer bi kar aniye ku ew bi xusûsiyetên wan ve, carna bi nerênî bi kar aniye. Mela di gelek şîirên xwe de ev nasname û karakter bi mebesta teşbîh û îstiareyê de bi kar aniye.

Jêder

- AYKAÇ, Yakup, Miks: Navendeke Dîrokî, ‘İlmî, Tesewufî û Edebî. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2022, 7.1: 67-102.
- BOZARSLAN, Mehmet Emin, *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, Deng Yayınları, İstanbul 2001.
- CANIM, Rıdvan, *Divan Edebiyatının Kaynakları*, Akıl Fikir Yay, İstanbul 2018.
- CİZİRÎ, Mela Ebdusselamê, Şerha Dîwana Melayê Cizîrî, (Wer. Jan Dost), Weşanên Dara, Diyarbakır 2018.
- DOSKÎ, Mihemed Emîn, *Şirovekirina Dîwana Melayê Cizîrî*, Weşanên Spîrêz, Duhok 2007.
- DOSKÎ, Tehsîn İbrahim, Şerha Dîwana Melayê Cizîrî, Weşanên Komelgeha Ferhengî ya Ehmedê Xanî, Soran, 2018.
- ERGÜN, Zülküf, *Di Peydabûna Edebiyata Kurdî ya li Cizîra Botan de Karîgeriya Bajarvanîyê*, Teza Lisansa Bilind, Zaningeha Mardin Artuklu, Mêrdin, 2012.
- FINDIKÎ, Seyid Eliyê, *Dîwan*, Weşanê Nûbiharê, , İstanbul 1999.
- HOLTON, R. J., *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, Wergêr: Ruşen Keleş, İmge Kitabevi, Çapa Yekem, Ankara, 1999.
- IŞIK, İbrahim S., *Kürtler*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2013.
- İZADY, Mehrdad R., *Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- MELAYÊ CİZİRÎ, *Dîwan*, (Amd. Emîn Narozi), Avesta, Stembol 2012.
- MELAYÊ CİZİRÎ, *Dîwan*, (Amd. Tahsîn İbrahim Doskî), Nûbihar Yayınları, İstanbul 2019.
- MEYDAN LAOURAUSSE, Sabah Gazetesi Yayınları.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Derbend”, DİA, c. 9, İstanbul r 1994, r. 164-166.
- QUR’ANA PÎROZ, Kurdî-Tirkî, Meala wê ya İcmalî, (Wer. Abdulkerim Bingöl-Muhammed H. Feyzi), Tenvir Neşriyat, İstanbul 2009.
- ŞEREFKENDÎ, *Ebdurrehman (Hejar)*, Ferhenga Kurdî-Farîsî, Weşanên Surûş, Tehran 1388/1967.
- TEK, Ayhan, *Melayê Cizîrî (Jiyan û Tesîra Edebî, Şerha Xezelên Bijartî)*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2019.
- TURAN, Abdalbaki, *Melayê Cizîrî Divanı ve Şerhi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010.
- YÖYLER, Celalettin, Şiroveya Dîwana Melayê Cizîrî, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2006.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı, İstanbul 2012.
- YAHEQQÎ, M. C. (1386/2007). *Ferhengê Esatîr ve Dastanwareha der Edebiyatê Farsî*. Tehran: Ferhengê Moesir.
- ZEKÎ BEG, Mihemed Emîn, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, (Werg. Ziya Avcı), Weşanên Avestayê, Çapa Duyem, İstanbul 2012.
- ZIVINGÎ Mela Ehmedê (2013). *Gerdeniya Gewherî/Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*, (Wer. Emîn Naruzî), Weşanên Avesta, İstanbul 2013.

Xalên Ansîklopedîk

- BİLGİLİ, Ali Sinan, “Tebriz”, DİA, c. 40, İstanbul 2011, r. 219-222.
- ÇETİN, Osman, “Horasan”, DİA, c. 18, İstanbul 1998, r. 234-241.
- DURSUN, Davut, “Etiyopya”, DİA, c. 11, İstanbul 1995, r. 488-491.
- GÖRGÜN, Hilal, “Mısır”, DİA, c. 29, Ankara 2004, r. 555-557.
- KONUKÇU, Enver, “Gazne”, DİA, c. 13, İstanbul 1996, , r. 479-480.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Şiraz”, DİA, c. 39, İstanbul 2010, r. 182-184.
- SÜMER Faruk, “Kaçarlar”, DİA, c. 24, İstanbul 2001, r. 51-53.